

Badania w ogrodach zabytkowych

Magdalena Lisowska*

Karta Florencka, art. 15

Każda restauracja, a tym bardziej restytucja ogrodu historycznego może być przedsięwzięta dopiero po dokonaniu analizy polegającej na badaniach archeologicznych i na zebraniu wszystkich dokumentów dotyczących danego ogrodu lub ogrodów o analogicznym charakterze w celu zapewnienia mającym nastąpić działaniom charakteru naukowego. Przed przystąpieniem do prac wykonawczych, badania te powinny być zakończone wnioskami, które zostaną poddane pod rozważenie i uzależnione od zgody kolegiatnej.

Jak zacytowano powyżej, Karta Florencka z 1981 r., uznała konieczność badań w ogrodach historycznych za etap niezbędny w procesie rewitalizacji. W zależności od rangi obiektu, stopnia skomplikowania jego układu kompozycyjnego, ilości nawarstwień etapów przekształceń stylistycznych i wielu innych czynników, zakres badań może nieco się różnić. Poniżej przedstawiono ogólny rys i zakres badań, które pozwalają stworzyć właściwe wytyczne konserwatorskie i wyciągnąć prawidłowe wnioski co do kierunku procesu rewitalizacji i niezbędnych działań w celu przywrócenia świetności danemu obiektowi i zapewnienia mu dobrego funkcjonowania w warunkach współczesnych. Cały proces badawczy można podzielić na trzy etapy.

ETAP I – ZBIERANIE INFORMACJI

Na ogół podstawowym źródłem informacji jest obiekt sam w sobie. Dlatego jego dobre poznanie jest podstawą wszelkich działań konserwatorskich. Ze względu na to, że badania ogrodów zabytkowych są interdyscyplinarne, wykonywane często przez osoby o różnych specjalnościach (architekci krajobrazu, architektki, historycy sztuki, botanicy), można równole-

gle prowadzić badania w terenie, archiwach, bibliotekach oraz pozyskiwać informacje w odpowiednim dla obiektu Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków lub jego delegaturze.

1. INFORMACJE FORMALNO-PRAWNE O ZASOBE ZAŁOŻENIA: JEGO STANIE PRAWNYM WŁASNOŚCI, OCHRONY ORAZ POŁOŻENIU

Są to bardzo ważne dane, często zdarza się bowiem, że obiekt w swoich historycznych granicach ma obecnie wielu właścicieli, a wpis do rejestru zabytków jest nieprecyzyjny (il. 1) lub w ogóle pozbawiony opisu granic czy przedstawiającego je załącznika graficznego. Uzyskanie dokładnych informacji pozwoli określić rodzaj działań i postulatów ochronnych dla danego obiektu oraz zalecić formy kooperacji współwłaścicieli w celu podkreślenia wartości obiektu jako całości (w pierwotnych historycznych granicach).

2. INWENTARYZACJA SZCZEGÓŁOWA DRZEWOSTANU I OGÓLNA TERENU

Wyniki prac wykonanych w terenie powinny zostać przedstawione w tabelach (gdzie należy podać nazwę łacińską i polską rośliny, pierśnicę¹ w centymetrach, orientacyjny zasięg korony drzewa w metrach i orientacyjną wysokość w metrach) oraz na szczegółowym rysunku. Dla dokładności późniejszych analiz wskazane jest wykonanie tego opracowania na mapie sytuacyjno-wysokościowej z naniesionymi geodezyjnie punktami drzew w skali 1:500 lub w przypadku obiektów wielkoprzestrzennych w skali 1:1000. Ważne jest skrupulatne wykonanie tego etapu badań, ponieważ później posłużą one do wykonania analiz pozwalających określić układ przestrzenny założenia (wiekowej i gatunkowej drzewostanu). Dlatego też istotne jest

* Autorka jest pracownikiem Pracowni Kształtowania Polityki Konserwatorskiej KOBiDZ.

¹ Pierśnica to średnica pnia w centymetrach na wysokości około 120-130 cm od poziomu gruntu.

1. Analiza granic faktycznej ochrony wpisem do rejestru zabytków dla założenia zamkowo-parkowego w Dąbrówce Starzeńskiej, reprod za: M. Lisowska, *Park zamkowy w Dąbrówce Starzeńskiej*, T. I, *Stan istniejący*, Warszawa 2008, archiwum KOBiDZ.

nanoszenie również relikwów dawnego układu w postaci karp czy odrostów korzeniowych z karp. Pomoże to w przyszłości określić miejsce i gatunek nasadzenia uzupełniającego w projekcie wykonawczym.

Zaleca się dokładnie udokumentować fotograficznie inwentaryzację ogólną terenu, naniesioną na jedną planszę z inwentaryzacją dendrologiczną (uwzględniającą przedepty, budynki, drobne elementy wyposażenia i wszelkie detale nie naniesione na mapę sytuacyjno-wysokościową). Często bowiem w trakcie pracy nad projektem rewaloryzacji pojawiają się dodatkowe pytania i wątpliwości, które dzięki dokumentacji fotograficznej udaje się rozwiązać bez konieczności ponownego wyjazdu w teren.

3. KWERENDA BIBLIOGRAFICZNA I ARCHIWALNA

Najcenniejszych informacji o elementach założenia i ich rozplanowaniu dostarcza na ogół różnego rodzaju ikonografia obiektu: rysunki, grafiki, obrazy, pocztówki, fotografie archiwalne i plany założenia. Bardzo istotne jest zamawianie skanów z oryginałów w możliwie najlepszej rozdzielczości (od 600 dpi). Pozwala to na wnikliwą ich analizę, ujawniając często niezauważane do tej pory szczegóły, ponieważ ilustracje dostarczają bardzo szczegółowych informacji, jak: rodzaje użytych materiałów, napisy na rzeźbach, gatunki roślin, rysunek obsadzeń parterów itd. Dlatego też im gorszy jakościowo materiał archiwalny uzyskamy, tym mniej informacji uda się z niego odczytać. Ponadto bezcenne okazują się archiwalne dokumentacje sporządzane często przy nowych zakupach do majątku lub przy zmianie właściciela

– tzw. inwentarze. Źródłem informacji jest również cała epistolografia, pamiętniki, książki o tworzeniu ogrodów i przewodniki pisane przez samych autorów ogrodu (np. Izabeli Czartoryskiej, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Hermann'a von Pückler-Muskau, *Andeutungen über Landschafts-Gärtnerei*, Édouarda André, *L'art des jardins. Traité général de la composition des parcs et jardins* itd.).

Ciekawych wiadomości o obiekcie dostarczają często wywiady z ludźmi pamiętającymi dane miejsce w okresie świetności. Należy jednak do tych informacji podchodzić z dużą ostrożnością, gdyż są to wspomnienia z okresu dzieciństwa tych wiekowych dziś osób, kiedy wszystko na ogół wydaje się większe, piękniejsze i wspanialsze.

ETAP II – ANALIZA ZEBRANYCH INFORMACJI

Po uzyskaniu informacji dotyczących obiektu – jego stanu aktualnego, zinwentaryzowaniu drzewostanu, form terenowych i zebraniu materiałów historycznych, należy przejść do ich przeanalizowania. Często informacje z terenu uzupełniają się z materiałem historycznym, więc prowadząc analizy, należy się posiłkować wszelkimi zebranymi danymi. Dopiero bowiem pełny obraz powstały dzięki znajomości zarówno historii i przemian obiektu, jak i jego stanu obecnego, pozwoli, w zestawieniu z planowanymi dla niego funkcjami współczesnymi, na opracowanie właściwych wniosków i wytycznych konserwatorskich.

1. ANALIZA PRZEMIAN UKŁADU PRZESTRZENNEGO

Wiadomości uzyskane w wyniku kwerend: archiwalnej i bibliotecznej, w połączeniu z analizą ikonografii, kartografii i innych archiwaliów, pozwalają na prześledzenie przemian układu przestrzennego. Początek prac stanowi opracowanie kalendarium i zdefiniowanie faz kompozycyjnych ogrodu, wyznaczone przełomowymi wydarzeniami i zmieniającymi się modami. Historia powstania niektórych założeń ogrodowych sięga nawet czasów renesansu, co na przestrzeni dziejów spowodowało liczne nawarstwienia stylowe i często również zmiany granic.

Kolejnym krokiem badań jest zdefiniowanie formy założenia w okresie uznanym za najbardziej wartościowy. Powody uznania danej fazy rozwoju założenia za najważniejszą w dziejach obiektu są bardzo zróżnicowane. Może to być wartość artystyczna, nowatorstwo rozwiązań, powiązanie z osobą właściciela, znany projektant lub inne.

2. ANALIZA WIEKOWA DRZEWOSTANU

Wykonanie analizy wiekowej pozwala na precyzyjne wskazanie drzew stanowiących pozostałość histo-

rycznej kompozycji przestrzennej oraz wskazuje późniejsze nawarstwienia i zacierające układ samosiewy (il. 2). Wiek drzewostanu parkowego na ogół określa się metodami nieinwazyjnymi. Najczęściej stosowana jest metoda dendrochronologiczna², oparta na tabelach wiekowych określających parametry poszczególnych gatunków w określonym wieku. Jest to metoda wymagająca doświadczenia w pracy przy założeniach zabytkowych i dobrej znajomości historii obiektu, ponieważ obarczona jest znacznymi błędami, sięgającymi nawet do kilkudziesięciu lat. W razie wątpliwości przy szacowaniu wieku drzew i przyporządkowaniu do określonej fazy rozwojowej założenia należy wykorzystać znajomość historycznego układu kompozycji parku wg materiałów archiwalnych, kartografii i ikonografii. Należy wziąć również pod uwagę warunki siedliskowe i naturalne zasięgi określonych gatunków krajowych.

W zależności od potrzeb można również zastosować inne metody badania wieku drzew. Metody temu służące charakteryzują się różnym stopniem dokładności, a także odmienną specyfiką pomiarów. Nie można też wyróżnić jednej metody o cechach uniwersalnych. W wyjątkowych przypadkach i dla pojedynczych drzew stosuje się metody inwazyjne. Zalicza się do nich badanie świdrem Presslera, a także rezystografem. Należy zawsze dokładnie rozważyć konieczność wykonania takich badań, ponieważ pomimo możliwości uzyskania dokładnego wyniku ich wadą jest wykonywanie odwiertów, które trwale uszkadzają pień. W przypadku świdra wywiercony otwór o średnicy ponad 1 cm tworzy ranę, której drzewo nie jest w stanie szybko zabliznić; sprzyja to wnিকaniu patogenów w głąb drewna³.

Aktualnie trwają prace nad opracowaniem nowej nieinwazyjnej metody badania wieku drzew w liczebnych i cennych drzewostanach, o większej dokładności niż wspomniane powyżej tabele wiekowe. Oceny te opierać się mają na matematycznych równaniach – modelach wzrostu drzew. Metoda ta nie wymaga skomplikowanych pomiarów oraz opiera się na wielkości parametrów dendrometrycznych, przeważnie pierśnicy⁴.

3. ANALIZA UKŁADU KOMPOZYCYJNEGO

Dla opisu układu założenia w wybranej fazie wykonuje się analizę układu kompozycyjnego (il. 3), jak i poszczególnych scen ogrodowych.

2. Fragment planszy analizy wiekowej, reprod. za: M. Lisowska, *Park zamkowy w Dąbrowce Starzeńskiej*, T. II, *Studium historyczno-kompozycyjne*, Warszawa 2009, archiwum KOBiDZ.

Biorąc pod uwagę fakt, że jednym z podstawowych kryteriów przy lokowaniu założenia parkowych była malowniczość i piękno otoczenia, przedmiotem odrębnych badań powinny stać się aspekty powiązań widokowych, zarówno czynnych, jak i biernych. Istota powiązań widokowych i ich znaczenia dla kompozycji założenia ewoluowała wraz z modami na tworzenie ogrodów i osiągnęła apogeum w epoce ogrodów i założenia krajobrazowych z przełomu XVIII i XIX w. (il. 4). Pojawiło się wówczas nawet pojęcie „widoków pożyczonych”. W przypadku rozbudowanych założenia krajobrazowych powiązania widokowe należy badać w trzech aspektach.

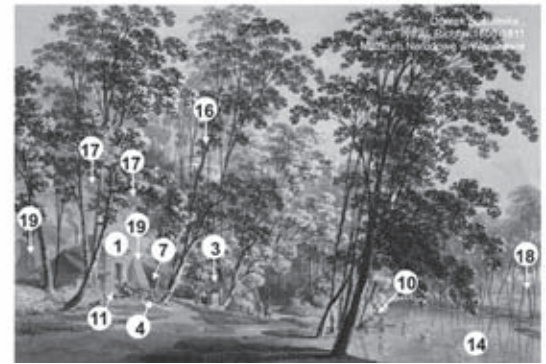
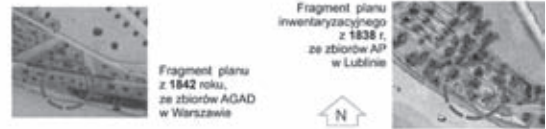
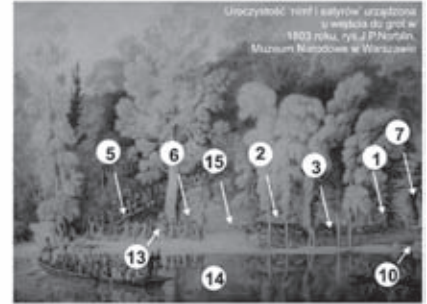
Pierwszym jest rzeczywiste otwarcie ogrodu na otaczającą przestrzeń, czyli włączenie jej w program ogrodu poprzez wykreowanie dalekich widoków (wspomniane wcześniej „widoki pożyczone”), które stały się nieodłączną częścią układu kompozycyjnego. Często stosowane było sytuowanie w krajobrazie nowych obiektów, jak np. krzyże, budynki, których powstanie zostało zaprogramowane przez twórcę ogrodu.

Drugim aspektem jest rozbudowanie kompozycji ogrodu rezydencji o enklawy o zróżnicowanym charakterze, także poza ogrodem zasadniczym. Enklawy te (założenia filialne) powiązane były z ogrodem rezydencji zarówno w sposób bezpośredni, jak i tylko programowy – w przypadku odleglejszych założenia filialnych (jak np. Parchatka dla ogrodu Izabeli Czar-

² Jedną z najczęściej stosowanych, nieinwazyjnych metod określania wieku drzewostanu, zmodyfikowana przez prof. Longina Majdeckiego, patrz L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założenia ogrodowych*, Warszawa 1993, s. 126-143.

³ J. Łukaszewicz, M. Kosmala, *Szacowanie wieku drzew*, „Zieleń Miejska” 1/2008, nr 10, .

⁴ Tamże

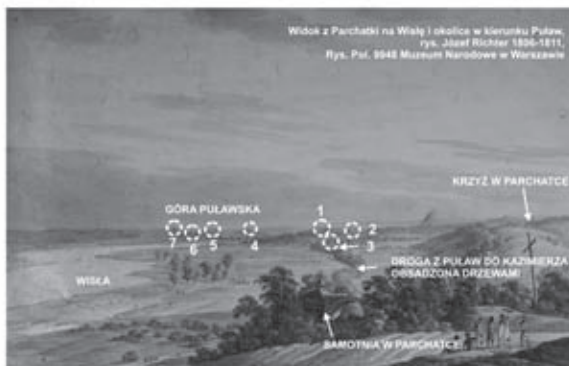
1. Domek Pustelnika murowany z kamienia, kryty strzechą
2. Altana (szalasy) kryty słomą
3. Mur z kamienia zwieńczony plecionką z chrustu
4. Plotek z chrustu
5. Schody do stopniach z bloków kamiennych i drewnianej poręczy
6. Wejście do grot
7. Wejście do kaplicy
8. Furka
9. Pomnik "Przeszłość"
10. Przystań z kamiennymi słupkami połączonymi łańcuchem
11. Ławeczka z kamienia
12. Skala
13. Ozdobna waza na postumencie
14. Łacha
15. Świetlik
16. Świętynia Sybilla
17. Drewniane barierki
18. Kępa Szydłowiecka
19. Mur oporowy

3

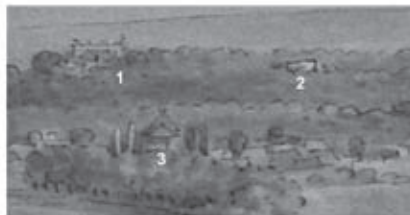
4

POWIĄZANIE WIDOKOWE PARCHATKI Z OGRODEM I Z GÓRĄ PUŁAWSKĄ (POWIĄZANIE NR 11)

ILUSTRACJA 8

1. PALAC CZARTORYSKICH W PUŁAWACH
2. PALACYK MARYNY (T)
3. KOŚCİÓŁ WE WŁOSTOWCACH
- OBIEKTY W GÓRZE PUŁAWSKIEJ
4. KRZYŻ
5. KOŚCİÓŁ
6. PALACYK (PROJEKTU AIGNERA)
7. WIATRAK

3. Analiza układu kompozycyjnego, reprodukcja za: M. Lisowska, R. Stachańczyk, *Ogród Księżnej Izabeli Czartoryskiej w Puławach, Studium historyczno-kompozycyjne*, Warszawa 2005, archiwum KOBiDZ.

4. Przykładowy rysunek analizy powiązań widokowych na historycznej ikonografii, reprodukcja za: M. Lisowska, R. Stachańczyk, *Ogród Księżnej Izabeli Czartoryskiej w Puławach, Studium historyczno-kompozycyjne*, Warszawa 2005, archiwum KOBiDZ.

toryskiej w Puławach). Powodowało to znaczące powiększenie przestrzeni ogrodowej i jej „wniknięcie” w krajobraz.

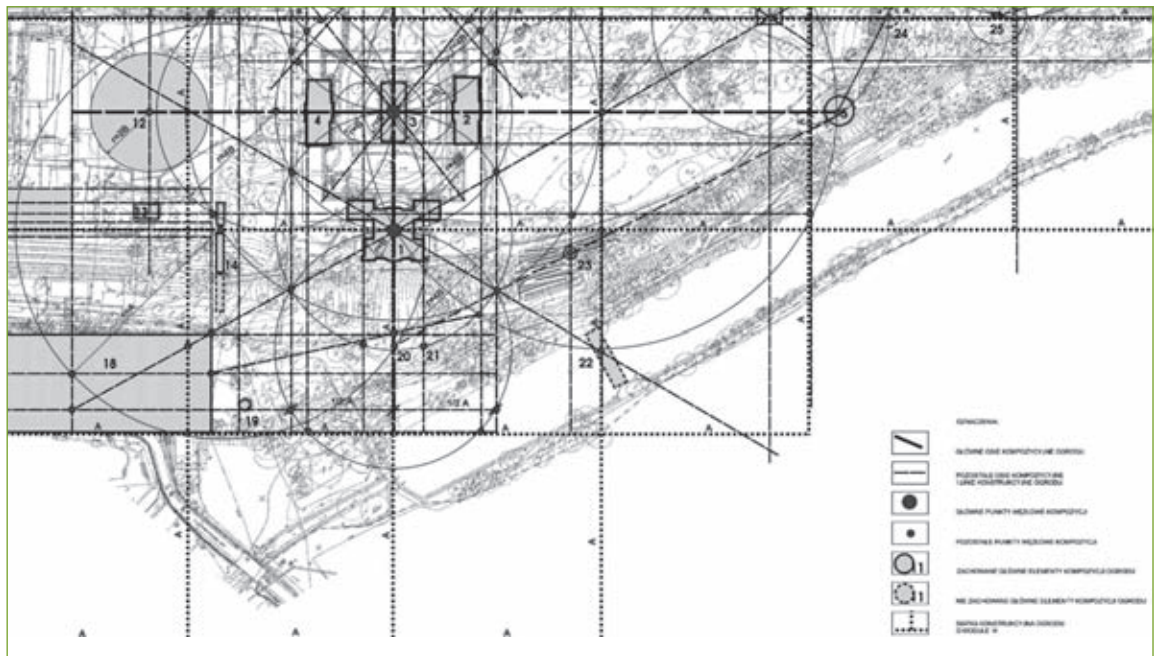
Trzecim aspektem widokowym do przebadania jest sposób scalenia ogrodu rezydencji z krajobrazem poprzez działania upiększające w szeroko rozumianym otoczeniu rezydencji. Realizowano to np. przez alejowe obsadzanie dróg wychodzących z rezydencji czy ozdabianie siedlisk wiejskich roślinami.

W ten sposób również samo założenie stawało się elementem krajobrazu, przez co równocześnie jako dominanta w krajobrazie miało duży wpływ na jego estetykę.

Obecnie bezpośrednie otoczenie zachowanych wieloprzestrzennych założeń ogrodowych jest bardzo często przekształcone i pełne dysharmonicznych elementów, jak współczesna zabudowa, obiekty przemysłowe itp. Dlatego też nie do przecenienia jest odzyskanie i odtworzenie wciąż zachowanych, a jedynie unieczyszczonej przez samosiew otwarć i powiązań widokowych.

5. Fragment planszy analizy konstrukcji układu kompozycyjnego, reprodukcja za: M. Lisowska, R. Stachańczyk, *Ogród Księżnej Izabeli Czartoryskiej w Puławach, Studium historyczno-kompozycyjne*, Warszawa 2005, archiwum KOBiDZ.

6. Fragment planszy analizy zachowania, reprodukcja za: K. Balik, M. Lisowska, *Rewaloryzacja założenia pałacowo-parkowego w Mystakowicach, T. III – Studium historyczno-kompozycyjne*, Warszawa 2007, archiwum KOBiDZ.

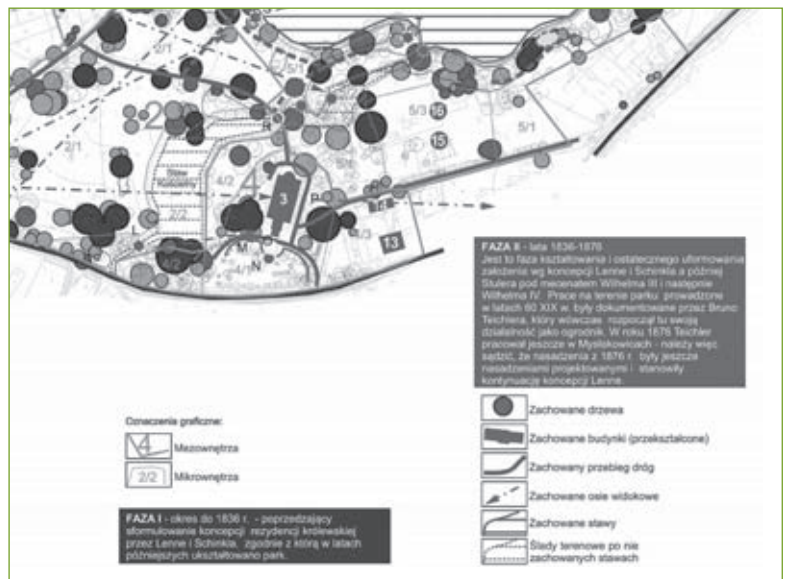
Dodatkowych informacji o rozplanowaniu dostarcza wykonanie analizy gatunkowej drzewostanu oraz konstrukcji kompozycji założenia (il. 5). Dają one odpowiedź na pytanie dotyczące lokalizacji ważnych elementów składowych.

Na podstawie wspomnianych wyżej badań i analiz, często ze względu na brak bezpośrednich przekazów kartograficznych, tworzy się model kompozycji ogrodu z czasu wybranej najważniejszej fazy rozwojowej (najczęściej pełnej dojrzałości).

4. ANALIZA STANU ZACHOWANIA

Znając stan istniejący założenia oraz jego pierwotny dawny układ, należy przeprowadzić badanie stanu zachowania oryginalnej substancji budującej założenie w poszczególnych fazach rozwojowych układu przestrzennego. Jest to bowiem najważniejszy składnik istniejącego założenia i tak naprawdę to właśnie on podlega ochronie konserwatorskiej. Dlatego też analiza stopnia zachowania (il. 6) jest jednym z najważniejszych badań, bo pokazuje, jaka część z historycznego układu przetrwała do dziś i określa kierunki dalszych działań – konserwacji, rekonstrukcji, pielęgnacji, rekompozycji itd.

Po tych szczegółowych analizach i badaniach przystępuje się do syntezy etapu studialnego, a więc zdefiniowania zasobu i jego oceny. W układzie przestrzenno-kompozycyjnym rezydencji wyróżnia się łatwo rozpoznawalne pod względem fizjonomycznym części założenia. Każdy z tych fragmentów podlega ocenie i powstają dla niego odrębne wytyczne konserwatorskie. Po ich zatwierdzeniu w odpowiednim WUOZ można przystąpić do kolejnych etapów procesu re-

waloryzacji, a więc opracowania projektu koncepcji rewaloryzacji, a następnie projektów wykonawczych w poszczególnych branżach.

ETAP III – BADANIA UZUPEŁNIAJĄCE

Czasami przeprowadzone badania podstawowe nie dają projektantowi odpowiedzi na wszystkie pytania, które pojawiają się w procesie rewaloryzacji historycznego ogrodu czy parku. Wówczas pomocne są dodatkowe, niestety na ogół kosztowne, szczegółowe badania uzupełniające. Można wyróżnić kilka rodzajów takich badań:

- Badanie gatunków i odmian historycznych – szczególnie ważne w przypadku roślin sadowniczych, róż i bylin. Częstym bowiem problemem w obiektach

zabytkowych jest stosowanie współczesnych, łatwiejszych w uprawie i odporniejszych na choroby odmian.

Doskonałym miejscem do poszukiwań oryginalnych roślin są ogrody mieszczańskie i chłopskie otaczające dawną rezydencję. Często były one „wyrowadzane” z ogrodu pańskiego przez pracujących tam robotników.

- Badanie palinologiczne – analiza pyłkowa pozwala poznać gatunki roślin rosnących na danym terenie nawet przed setkami lat, badane są bowiem osady z poszczególnych warstw utworów geologicznych. Badanie to ma szczególne znaczenie dla poznania składu wielogatunkowych nasadzeń obrzeży rabatowych (*plates – bandes*) z bylin, roślin cebulowych i jednorocznych.

- Analiza szczątków drewna – dzięki niej można poznać gatunek drzewa np. soliterowego, ważnego dla kompozycji założenia, po którym pozostały do dziś wyłącznie resztki karpy.

- Badania archeologiczne – z zasady stosuje się w kolejności badania od najmniej inwazyjnych do silnie przekształcających teren, jakimi są odkrywki.

- Georadar – pozwala doprecyzować położenie elementów kompozycji ogrodu znanych np. ze źródeł historycznych.
- Przekopy sondażowe – są doskonałą metodą dla poznania przebiegu dróg historycznych, rodzaju użytych materiałów, szerokości i profilowania, rodzaju obrzeży, istnienia rynsztoków deszczowych itd.
- Badania archeologiczne odkrywkowe – przy terenach uprzednio nie przekształconych, o nieprzemieszanych warstwach, dają dokładną informację o całym układzie i jego poszczególnych elementach

Badania i sondaże archeologiczne mogą pomóc zlokalizować i poznać rodzaj materiałów użytych do budowy ogrodu, takich jak: drenaże, wodociągi, pnie i korzenie drzew, pozostałości budynków i budowli ogrodowych (fontanny, pawilony, pergole i inne), fundamentów rzeźb i ławek, wygrodzeń oraz układu dróg.